

D Y N A M I S C H P E R S P E C T I E F

Ledenblad van de Vereniging voor

Biologisch-Dynamische Landbouw & Voeding

landbouw
kunst

De geest in de stof brengen

Landbouwkunst? Kunstwerken op boerderijen, nep-landbouw, landbouwkunde, Veluws heideveld in olieverf ... je kunt je er van alles bij voorstellen, bleek wel in aanloop naar deze uitgave van Dynamisch Perspectief. En bleek ook tijdens de winterconferentie op Warmonderhof, die ook deze titel droeg.

We bedoelen er mee - en dat wordt snel duidelijk als je verder leest - kunstzinnigheid in het boerenwerk, en de landbouw als kunst. BD-landbouw dus. Geïnspireerd op het boek van Manfred Klett: *Van agro-industrie naar landbouwkunst*. Het is een antwoord op de industriële landbouw waarmee we ons steeds verder in de nesten hebben gewerkt.

Ik ben ongelooflijk trots op onze biodynamische boeren, die de taak op zich hebben genomen om het roer om te gooien. Daar is moed voor nodig, inspiratie en kunstzinnigheid. Want alles wordt anders: de bemesting, de bodembewerking, de samenwerking, de werkhouding. En als kroon op het kunstwerk: de BD-preparaten.

Dat lees je allemaal in dit lentenummer: Het is kunst met de handen in de klei. Bemesting wordt dan: de bodem levend maken, in plaats van mineralen toevoegen. Hoe kunstzinnig was ooit het ontstaan van onze huisdieren en van de cultuurgewassen, toen de eerste landbouwers 'de geest in de stof' brachten? Ook sociale kunst hoort thuis op het BD-bedrijf, waar de medewerkers de boerderij doen glanzen.

Twee winters lang hebben boeren&burgers zich laten inspireren en hun kennis verdiept in leesgroepen rond het boek van Manfred Klett. In deze Dynamisch Perspectief vertellen Klett-lezers hoe zij de landbouwkunst steeds beter zijn gaan verstaan. "Er is een denkwereld in mij ontsloten, ik heb meer woorden gevonden", zei iemand over de leesgroep. En: "Ik deed mezelf tekort door niet met preparaten te werken."

Ik wens ieder veel leesplezier en inspiratie met deze Dynamisch Perspectief en eindig dit beginwoord met de woorden van Rudolf Steiner (zie hiernaast) waar Klett zijn boek mee begon.

*Ouder smarten heeft onze
moeder Aarde zich verdicht.
Het is onze opdracht
haar weer te verzeestelijken,
te verlossen,
doordat wij haar door de
kracht van onze handen
omwerken tot een
geestvervuld kunstwerk.*

Rudolf Steiner

Tineke van den Berg,
Boer Stadsboerderij
Almere en
themaredacteur
van de deze DP

Kwetsbaarheid als kwaliteit

9

Leven bemest leven

22

The soul in the soil

28

- 4 Dynamisch Portret: Dotterfelderhof
- 9 Mens en Tuin 40 jaar: 'Kwetsbaarheid is een kwaliteit'
- 12 Landbouwkunst: 'Eerbied voor de allesverbindende processen'
- 15 De landbouwgeschiedenis laat de evolutie van de mensheid zien
- 18 BD-conferentie Dornach: 'Je herinneren aan waarom je boer bent'
- 20 BD-Jong: Wat kunnen wij teruggeven aan de altijd gevende koe?
- 22 Bemesten op vier niveaus: Leven bemest leven
- 26 De oogst van... Samen studeren
- 28 Winterconferentie LandbouwKunst: Bringing the soul into the soil
- 31 Vlaamse winterconferentie
- 32 Kort&Goed
- 34 Nieuws uit de Biodynamische Vereniging
- 37 Agenda
- 38 Ledenservice en Colofon

Dotterfelderhof Vuurtoeren voor de BD-landbouw

Dotterfelderhof is een landbouwgemeenschap met 100 bewoners en 200 medewerkers: een gemengd landbouwbedrijf met melkverwerking, bakkerij, winkel, eet-café, school en onderzoek. Manfred Klett was één van de negen pioniers die het in 1968 hebben opgericht. Gineke de Graaf brengt een bezoek en spreekt met mensen die het initiatief doordragen.

Dotterfelderhof, aan de rand van Frankfurt, ziet er uit als een dorpje. Als we met de auto de grote parkeerplaats oprijden, zien we eerst het enorme houten winkelgebouw. Zo'n grote natuurvoedingswinkel, met zo'n enorm breed assortiment, heb ik nog nooit gezien. Ook de omzet blijkt gigantisch: 10 miljoen euro per jaar. De slogan *'Wissen wo es herkommt'* (weten waar het vandaan komt) begeleidt de vele eigen producten, op verpakkingen, folders, affiches, en getuigt van één van de missies van deze plek: landbouw naar de mensen brengen, een gezicht geven, uit de anonimiteit halen, een brug slaan tussen platteland en stad.

Wanneer we langs de winkel verder lopen, komen we bij een carré van gebouwen, zowel bedrijfsonderdelen als woningen. Links op de hoek ligt een prachtige kinderspeelplek onder hoge bomen, voor zowel kinderen van klanten als voor de boerderijkinderen. Rechts is het 'Hofcafé' met terras, waar je drankjes, taart en een warme maaltijd kunt nuttigen. Alles natuurlijk met producten van eigen bedrijf: groenten, vlees, zuivel, brood en gebak.

Langs de kaasmakerij en bakkerij de carré ingelopen, zien we een mooie hoge overdekte preparatenroerplaats. Daarnaast de preparatenkelder, met onder andere keramieken 10 liter vaatjes voor het roeren van preparaten met een groep. In de andere hoek van de carré zijn de varkenshokken met uitloop en de koeiengrupstal. De 80 koeien zijn hier alleen bij het melken en hebben er allemaal hun eigen plek. Na het melken gaan ze in de zomer naar het weiland en in de winter naar de potstal met uitloop. Mede vanwege het kaasmaken krijgen ze geen kuilvoer, maar vooral hooi van grasklaver en luzerne. Hiervoor is een hooidrooginstallatie in een van de bijgebouwen.

Uit de geschiedenis

Dotterfelderhof werd als bedrijfsgemeenschap opgericht in 1968 door Ebba en Dieter Bauer, Johanna en Knud Brandau, Irmgard en Ernst Becker, Johannes Klein en Lieselotte en Manfred Klett. In deze alfabetische volgorde worden de namen genoemd op de website van Dotterfelderhof, waarbij opvalt dat de echtgenotes als eersten worden genoemd. Wellicht een eerbetoon aan de vrouwen die in die tijd vooral als 'stille kracht' werkten, want de mannen waren op de voorgrond en bepalend. De wekelijkse besprekingen waren tot 1990 alleen voor de mannen. Met name Ebba Bauer, overleden in 2024, heeft een belangrijke rol gespeeld in de vrouwenemancipatie op het bedrijf en überhaupt in de bedrijfsontwikkeling. Zij was degene die begon met melkverwerking. Toen dat liep startte ze de bakkerij. Ze was de spil in het organiseren en vieren van de jaarfeesten en vormgeven van het culturele leven op de boerderij. "Waar hard gewerkt wordt, moet ook flink gefeest worden." Uit gesprekken met meerdere mensen komt initiatiefnemer Ernst Becker naar voren als dé centrale, inspirerende en verbindende pionier. Een visionair en daadkrachtig persoon. In de laatste decennia van zijn

leven gaf hij les op de eigen landbouwschool, waarbij hij zijn diep verinnerlijkte en brede kennis van antroposofie en landbouw met humor overdroeg aan de studenten. Hij stierf in 1999. Waar Ernst Becker al zijn tijd en energie besteedde aan bedrijf en landbouwschool, trok Manfred Klett (1933-2025) vanaf de jaren 80 van de vorige eeuw de wereld in om zijn BD-kennis en ervaring uit te dragen: lezingen en voordrachten en jarenlang de leiding van de Landbouwsectie aan het Goetheanum. Aan het eind van zijn leven voegde hij alles samen in zijn boek *Van agro-industrie naar landbouwkunst*.

Elkaars kwaliteiten zien

We gaan op de koffie bij Albrecht Denner (64), een van de vier huidige vennoten. Jarenlang was hij eindverantwoordelijk voor de tuinderij en fruitteelt. De tuinderij heeft hij overgedragen, hij focust zich nu op de fruitteelt en de organisatie. In zijn vrije tijd maakt hij kunstwerken uit hout. In het Hofcafé en in de preparatenkelder hebben we die al bewonderd. Dottenfelderhof bestaat uit een conglomeraat aan rechtsvormen, vertelt Albrecht (zie kader). Acht mensen dragen als ondernemer persoonlijk risico, waarvan vier voor het landbouwbedrijf. De groep die het geheel leidt en de grote beslissingen neemt, bestaat uit vijftien mensen, die wekelijks tweemaal bij elkaar komen: eenmaal voor de lopende zaken en eenmaal voor de grote vragen, de achtergronden, de perspectieven. Besluiten worden in consensus genomen, soms via stemmen. De vijftien aan-

‘Alleen wanneer mensen harmonieus samenleven, scheppen ze de voorwaarden om actief met de natuur samen te werken en de aarde vruchtbaar te maken – dat was de essentiële drijfveer van Rudolf Steiner.’

Ebba Bauer

wezigen nemen het besprokene mee naar hun eigen afdeling. Ik vraag Albrecht: wat maakt Dottenfelderhof sociaal tot een geheel? “Gesprekscultuur is belangrijk, dat is momenteel thema. We maken vaak een ronde, zodat iedereen uitgenodigd wordt zich uit te spreken. We hebben hierbij in de loop der jaren vaak en veel begeleiding gehad. De kunst is elkaars kwaliteiten te zien. Zo was bijvoorbeeld Manfred Klett een

voorbeeld in spirituele zin en Knud Brandau een voorbeeld in sociaal opzicht, een groot luisteraar en verbinder. Ons motief bij samenwerking is: *Wij vormen een gemeenschap, niet omdat we het kunnen, maar omdat we het graag willen leren!*” Aan de grijs op zijn gezicht, zien we dat humor en relativering ook een ingrediënt zijn.

Alleen als geheel kan het

“Wat ons ook bij elkaar brengt, is het hoge ideaal. We voelen het als een opdracht om dat de wereld in te brengen. We hebben al veel op de grond kunnen zetten. Ondanks financiële vraagstukken. Momenteel gaat de winst van de succesvolle winkel het landbouwbedrijf in. Alleen zo, als geheel, kan het.”

Ondanks het grote aantal jonge mensen dat werkt op Dottenfelderhof, is de opvolging van de eindverantwoordelijken een vraagstuk. De vier huidige vennoten zijn allen begin zestig. Albrecht: “Voor jonge mensen is het minder aantrekkelijk en minder makkelijk om zich verantwoordelijk te voelen voor het geheel. Verantwoording dragen, bereid zijn risico te dragen: het is iets anders of je peddelt in een klein bootje of vaart op een groot schip. We zijn in gesprek met de jongere generatie om uit te vinden welke herstructureringen er nodig zijn voor de toekomst. Dottenfelderhof is groot en complex. Wij, als tweede generatie, zijn kleiner en overzichtelijker begonnen, hebben veel meegekregen van de oprichters en hebben kunnen meeroeien. En het is tegenwoordig niet meer gewoon om je levenslang te verbinden met een ideaal op één plek. Ook financieel. De oprichters en wij, de generatie daarna, deden dat wel. Het is dan ook vanzelfsprekend dat zij en wij hier kunnen blijven tot het eind van het leven. Zo wonen hier nu zeven oudere mensen die niet hoeven te betalen voor wonen en boodschappen uit de winkel. Daarnaast hebben ze nog een klein staatspensioen.” (In Nederland AOW)

Herfst in het sociale

Martin von Mackensen (61) is ook een van de vennoten. Voorheen was hij de akkerbouwer, daarna koeienboer, nu geeft hij leiding aan en les op de landbouwschool. “Dottenfelderhof heeft een speciale opdracht”, zegt hij. “Ten eerste BD-onderzoek doen in de landbouwpraktijk. Ten tweede samenwerking ontwikkelen, niet vanuit hiërarchie, maar omdat we het willen. Ten derde nieuwe vormen van eigendom. Dit alles in combinatie met opleiden, onderzoeksresultaten testen en implementeren.” Hoe zie je de toekomst van Dottenfelderhof? Hij lacht: “Dit alles moet zichzelf opnieuw uitvinden, iedere dag! Belangrijk is om het geheel in het oog te houden. Ik moet denken aan mijn leermeester Ernst Becker. Hij verstond de kunst om iedereen boven zichzelf uit te tillen, een opwaartse kracht is dat, een manier van kijken in mogelijkheden. Voor jonge mensen nu is in ieder geval belangrijk dat beslissingen in openheid genomen worden. En dat ze zelf kunnen vormgeven, kunnen vernieuwen. Daarvoor is ook nodig dat oude vormen kunnen sterven, alleen dan kan iets nieuws geboren worden. ‘Herfst in het sociale’ noem ik dat, zodat jonge mensen ook weer kunnen pionieren.”

De héle keten op één plek

Carl Vollenweiler (38) heeft de leiding over de graanveredeling waarin veertien mensen werken. Dit werk wordt betaald uit schenkgeld van stichtingen, fondsen en particulieren. We spreken elkaar in een groot, nieuw uitziend houten gebouw waar

opslag van graan, onderzoekslaboratorium en kantoor-, overleg- en pauze-ruimten gehuisvest zijn. Carl: “Dottenfelderhof is de ‘vuurtoren’ van de BD-landbouw. We stellen hoge eisen aan onszelf, hebben grote idealen. Naast het werk in de graanveredeling geef ik les op onze landbouwschool. De graan- en groenteveredeling zijn juridisch onderdeel van de school. De graanveredelingsvelden gaan het bedrijf ‘rond’, mee in de vruchtwisseling. Dat vraagt dus veel afstemming en samenwerking met de landbouwafdeling. Er zijn hier veel mensen die overal iets van vinden. Niet iedereen houdt dat uit. Zelf heb ik geleerd terughouding te betrachten in mijn oordelen over andere afdelingen van het bedrijf. Me niet overal mee te bemoeien. Het is sociaal uitdagend dus. Tegelijkertijd ligt de kracht van Dottenfelderhof in de veelzijdigheid, de compleetheid: we veredelen het graan, telen het, de molen maalt het, de bakker bakt ermee, de bewoners eten het brood en het brood wordt verkocht in de winkel. De héle keten op één plek! En wat ook krachtig is: élk probleem kan hier opgelost worden, er is altijd wel iemand die kan helpen, of het nu op praktisch gebied is, bijvoorbeeld iets lassen of timmeren, of op sociaal of vak-kennisgebied. Er zijn zoveel talenten en vaardigheden verzameld hier!”

Stal-workout en bijenwandeling

Voor de terugreis naar Nederland doen we boodschappen in de winkel. Het zijn de drukke dagen voor kerstmis. Hier ontmoeten we Siegfried Bassner, voormalig

kaasmaker. Hij is ‘met pensioen’, maar wel nog actief als gastheer in de winkel. Hij deelt de Dottenfelderhof-kalender 2026 uit, een (jaarlijks nieuw gemaakt!) kerstgeschenk voor de klanten. Bij elke maand staat een foto, maand-spreuk en op de achterkant bedrijfsinformatie, verhalen, recepten, jaarfeest-ideeën en uitnodigingen voor rondleidingen over het bedrijf. Een bijwandeling, kaasproeverij, bakworkshop, bloesem- of kruidentocht, houtsnij-cursus, Sint Jansvuur, ‘stal-work-out’ (helpen met voeren bij het melken en daarna koffie drinken met de veehouders), kindermiddagen met bezoek aan de kippen, en ga zo maar door. De kalender ziet er kunstzinnig en vrolijk uit en geeft een levendig beeld van het leven en werken op de boerderij. Klanten kunnen lid worden van de Landbouwgemeenschap. Ze betalen jaarlijks een bedrag en hebben recht op 100 kilo broodgraan of andere producten van vergelijkbare waarde. Ze krijgen uitnodigingen voor rondleidingen en gesprekken over de voortgang van het bedrijf.

Wat Dottenfelderhof uitstraalt en schenkt aan de wijde omgeving in de vorm van inspiratie, kennis, wijsheid, ervaring, gastvrijheid, beleving en kwaliteitsproducten is indrukwekkend. Ik beleef het als een krachtige bedrijfsindividualiteit waarin veel van de inspiratie van de oprichters nog doorwerkt.

Meer info: dottenfelderhof.de en Youtube: [biodynwiki](https://www.youtube.com/channel/UC1j8Y8Y8Y8Y8Y8Y8Y8Y8Y8Y8) (daar zijn vele voordrachten te beluisteren van o.a. Albrecht Denneker, Martin von Mackensen, Manfred Klett, Johannes Wirz)

Tekst: **Gineke de Graaf**, redactielid van Dynamisch Perspectief, bestuurslid Biodynamische Vereniging en voorheen tuinder

Dotterfelderhof

Bedrijfsgegevens

Oppervlakte 240 hectare (löss en rivierklei), waarvan 135 ha eigendom, de rest gepacht van de gemeente Frankfurt
70 ha graanteelt, 70 ha weiland
26 ha akkerbouw/grove groenten
53 ha voederwinning, grasklaver en luzerne
4 ha groenteteelt en tunnels, waarvan 2 ha veredeling (met paard bewerkt)

8 ha boomgaard/kleinfruitteelt, zelfplukbloementuin

1500 legkippen, 25 bijenvolken

80 melkkoeien, 60 jongvee/afmestvee

Melkverwerking tot vele kaassoorten, boter, karnemelk, yoghurt, kwark

Onderzoek en veredeling 7 ha granen en groenten (o.a. de beroemde Rodelika wortel is hier ontwikkeld door Dieter Bauer)

Bakkerij en banketbakkerij

Afzet 200.000 klanten per jaar, winkel (jaarlijkse omzet 10 miljoen euro), meerdere weekmarkten, Hofcafé

Schoolboerderij ontvangen van schoolklassen (2 per dag) en in de vakanties kinderclubmiddagen

Landbouwschool voltijds jaar cursus: BD-verdieping voor mensen met agrarische opleiding; jan/febr 2 maanden voltijdscursus: inleiding in BD-landbouw en verdiepingscursus.

Bewoners ca 100 (incl. kinderen en studenten), medewerkers: ca 200

Organisatie Gemengd Landbouwbedrijf = commanditaire vennootschap met vier behorende vennoten, anderen in loondienst. **Bakkerij** = maatschap met twee ondernemers, de rest loondienst. **Winkel** = vennootschap onder firma met drie ondernemers, de rest loondienst. **Hofcafé** = besloten Vennootschap, 2 ondernemers, de rest loondienst. **Landbouwschool** = vereniging met ANBI status. Daaronder valt ook de veredelingsstak. Deze vereniging is ook eigenaar van een groot deel van het land en de gebouwen.

Mens en Tuin in Den Haag is één van de vroegste initiatieven in Nederland op het gebied van BD-stadslandbouw en zorg. Deze zorgtuin, opgericht op 12 april 1986, heeft zichzelf in het BD-veld nooit zo op de kaart gezet. Des te interessanter om eens in het ontstaan te duiken ... met de pionierster zelf.

Mens en Tuin bestaat 40 jaar ‘Kwetsbaarheid is een kwaliteit’

Dit is geen gewoon bedrijfsportret. Normaal gesproken spreek je met de mensen die in charge zijn. Nu heb ik afgesproken met de oprichtster, Machteld Walland. Zij is al 20 jaar weg bij Mens in Tuin. Een krasse zeventiger. Naar verluidt werd Machteld mede geïnspireerd door Manfred Klett voor haar Mens-en-Tuin-initiatief.

Nog altijd verbonden

Met de auto heb ik Machteld thuis opgehaald en we bezoeken de locatie van Mens en Tuin. Het ligt midden in een jaren zestig uitbreidingswijk van Den Haag, vol hoekige flats. Pal naast de tuin wordt de laatste hand gelegd aan een hoge woontoren. Over een tijdje is het gedaan met de rust en intimiteit van deze plek. Of zit dat in andere dingen? We worden met alle ontzag welkom geheten. Machteld is duidelijk nog altijd een grootheid. Haar verbondenheid met Mens en Tuin is voelbaar. En dat is wederzijds. Machteld

loopt medewerkers en deelnemers van destijds tegen het lijf. Ze schiet onmiddellijk in een andere rol. De *tone of voice* zit ineens vol luchtige humor: huiselijk en gelijkwaardig.

Samen eten

Mens en Tuin is allang overgedragen aan opvolgers. Machteld: “Ze doen het hartstikke goed.” Anno 2026 is er een gelikte website. Daarop staat: ‘Wij zijn gestart vanuit de visie dat de gehele mens en de gehele aarde ertoe doet. Ons motto is ‘kwetsbaarheid is een kwaliteit.’ En: ‘Mens en Tuin is er voor iedereen die behoefte heeft aan een zinvolle en arbeidsmatige dagbesteding in een ontspannen, gestructureerde omgeving. Bij Mens en Tuin bestaat het werken uit het onderhouden van onze mooie tuin, (...) en (...) kunstzinnige activiteiten.’ Ondanks de institutionaliseringsgolf proef ik hier een gemoedelijke, hartelijke sfeer. Nog altijd is het samen eten belangrijk. Machteld vertelt hoe

Mens en Tuin in haar begintijd, met Machteld op de voorgrond aan het werk

dwingend zij kon zijn als het erom ging dat iedereen tijdens de maaltijd 'zijn ei kwijt kon', dus niet alleen degenen met het hoogste woord.

Machteld: "In de jaren 90 had ik een toevallige ontmoeting met een kunstzinnig therapeute. Dat was de aanleiding voor de kunstzinnige therapie bij Mens en Tuin." Tijdens een rondje over de tuin wijst Machteld op een rond perk met in het midden een fiere berk. Een spiraalvormig pad leidt

je naar de boom. "Ik vond het belangrijk om de tuin mooi te maken."

En Manfred Klett?

Machteld was in haar jonge jaren een tijdje tuinvrouw bij de Ita Wegman Klinik bij Dornach. Later reisde zij trouw naar de jaarlijkse *Landbautagung*. De lezingen van Klett sprongen eruit: pure inspiratie, vertelt ze.

Hoe zie je dat terug in Mens en Tuin?

"Dat kan ik niet goed benoemen. Ik herinner mij wel levendig Klett's gestalte. Zijn gezicht had iets kunstenaarsachtig: wat langer haar, strak naar achteren gekamd; de blik in de verte. Soort 'on-aards'. Tegelijk was hij een heuse boer, die duidelijk gewend was om met zijn handen in de aarde te zitten. Ik ervoer hem als een bewoner van twee werelden. Een raadselachtige combinatie waar echt iets van uitging. Als Klett aan het woord kwam, ging

het stromen tot in mijn inspiratiebron - een soort thuiskomen!"

"Wat ik vooral heb opgepakt is 'verantwoordelijkheid'. Ik raakte ervan doordrongen dat er in je levensloop unieke momenten zijn waarop zich een kans voordoet. Het is je verantwoordelijkheid om daar gevoelig voor te zijn."

'Wat maak ik ervan?'

Die verantwoordelijkheid heeft Machteld genomen! Ze vertelt hoe ze een paar jaar in een onbestemd vacuüm had geleefd, toen in 1986 de kans zich aandeed om een stuk grond van de Gemeente Den Haag te gaan bewerken met deelnemers. "Intussen was bij mij een inzicht gerijpt: werken met het land is helend voor de mens." Daarna is zij alles 'gewoon gaan doen', zonder professionele ervaring in de zorg.

"In die zin was ik eigenlijk ook een *deelnemer* van Mens en Tuin. Ik had net zo goed een ontwikkelingsvraagstuk als de toegewezen deelnemers. In *hun* leven dient zich van alles aan, met de uiteindelijke vraag 'Wat maak ik ervan?'. Dat gold ook voor mij - of het nou ging om onze moeilijk te bewerken kleigrond of om verwonderlijk gedrag van deelnemers."

Wat maak ik ervan? Dat is in wezen een biografische vraag, zeg ik tegen Machteld. Niet zo gek, dat jij Klett niet goed kan benoemen in Mens en Tuin. Het gaat niet om de verschijningsvorm - het gaat om jou!

Dat wil Machteld even tot zich door laten dringen ...

Landbouwkunst en sociale kunst

Thuis gekomen lees ik Machtelds boekje *De ontwikkeling van Mens en Tuin* uit 2021. Ik kom er niet onderuit dat Mens en Tuin sterk verweven is met Machtelds biografie. Ze beschrijft van alles, maar vooral haar kleine waarnemingen verrassen mij. Simpele anekdotes, met grote zeggingskracht - juweeltjes!

Hier valt bij mij het kwartje. Hier ervaar ik hoe Klett doorwerkt in Mens en Tuin. Even uitleggen: 'Kunst' is bij Klett *hét* centrale woord. Landbouw is volgens Klett in wezen kunstzinnig van aard. 'Kunst-met-de-handen-in-de-klei!'

Zo concreet kan kunst dus zijn, daar zit niets hoogdravends aan!

Maar ook schrijft Klett over de kunst van gemeenschapsvorming. Hoe landbouw daarmee is verweven, op een fijnzinnige en kunstzinnige manier. Machtelds anekdotes illustreren dat. Lees als voorbeeld eens het kader hiernaast! Hoe concreet wil je sociale kunst hebben?

Tekst: **Andries Palmboom**, gepensioneerd na een werkzaam leven in het BD-veld, de laatste twintig jaar bij Odin

Allemaal koning

De man van de Gemeente rijdt met zijn trekker en aanhanger, met twee kuub aarde, bij ons het terrein op. Hij kiept het op de oprit. Vandaag heb ik, 'de directeur', een gouden kroon op. Ik moet hem dragen, omdat ik de boon vond in mijn stukje taart, speciaal voor Driekoningen gebakken. Omdat ik de boon vond, mag ik een dag lang Koningin zijn. Iedereen loopt door elkaar met schoffels, harken of een schep. De man roept mij en vraagt: "Wie is uw leidinggevende?"

"Ja, dat ben ik", geef ik vrolijk aan.

"Ja", zegt de wel of niet verbaasde man. "Dat zouden we allemaal wel willen. Maar met wie kan ik hier spreken?"

"Met mij!", zeg ik blij als een kind en als directeur. Ik doe mijn kroon af en zeg redelijk zakelijk: "Loopt u maar even mee naar mijn kantoor."

Het uiterlijk wil wat, het innerlijk maakt ons gelijk.

Uit: De ontwikkeling van Mens en Tuin, 2021, door Machteld Walland

Mens en Tuin

0,25 ha tuinbouw en verblijfsgebouwen
10 à 12 deelnemers overdag
rechtsvorm: stichting (ANBI)
mensentuin.nl (Hier is via de webshop het boekje *De Ontwikkeling van Mens en Tuin* te bestellen)

‘Eerbied voor de allesverbindende processen’

Welke passage uit het boek van Klett heeft jou geraakt of verwonderd? En waarom sprak deze tekst jou zo aan? Tuinders Jet During en Claudia Busson en leesgroepbegeleider Tonny Wijnen zijn onder de indruk van de grotere samenhangen die ze door het lezen zien.

Uitstijgen boven natuurlijke samenhangen

Voor het tweede jaar troffen deze winter op Kraaybeekerhof 12 mensen elkaar vijf keer voor het Klett-lezen. Onze achtergronden zijn divers: vrijeschool, BD, heilpedagogie, geneeskunde, vrijwilliger, tuinder, consument, enz. We zitten in een kring, ieder met een boek en lezen, wie dat wil, om beurten hardop voor. Op gevoel wordt gestopt na een alinea of bladzijde om in gesprek te gaan over de tekst. Een vraag, een gedachte, een beeld dat bij iemand boven komt, zijn aanleiding voor levendige gesprekken. Het boek wordt zo

met de praktijk verbonden en in het hier en nu gebracht. Niemand is leermeester, dat is het boek en dat zijn onze eigen levens. De quote is gekozen door meeleezer in de groep Jet During, tuinder op Kraaybeekerhof, uit het hoofdstuk ‘Het boerderijorganisme en het door het Ik gewilde werk van de mens’.

‘De technische vooruitgang is erop gericht de werkende mens in de landbouw overbodig te maken. De biologisch-dynamische landbouw doet het tegenovergestelde. Hier wordt er-

naar gestreefd het machinale werk tot een minimum te beperken, zodat voldoende ont-plooiingsmogelijkheden voor een scheppend oefenende, ambachtelijke praktijk kunnen ontstaan. In hoeverre dit lukt, hangt er van af of een overmaat aan uitwendige sociale restricties overwonnen kan worden.’ (p 152)
‘Het [ware enthousiasme] ontspringt aan de idee die tot geestelijke realiteit is geworden. Het is deze idee die voor het werk uitsnelt, die het met hartenwarmte en met vreugde vervult. Hoe zwaar het werk ook is, hoe laag en nietig het ook mag lijken, het wordt geadeld door de geest die het doordrenkt. Het is van geest vervuld van begin tot einde en voegt iets toe aan het boerderijorganisme waardoor het dit uittilt boven zijn zuiver natuurlijk bestaan.’ (p 153)

Jet: “Toen we dit lezen begreep, zag, voelde ik: ja dat is ‘landbouwkunst’, waar de titel van dit boek op duidt. Dat is wat het werk nooit saai maakt, altijd zin geeft en zelfs ook hoop in deze donkere tijd in de wereld. Daarom werk ik hier zo graag. Het

spoor in de huidige conventionele landbouw is juist gericht op industrialisatie, mechanisatie en efficiëntie. Maar Klett wijst op kunst die nodig is. Die kunst is de rol van de mens met zijn ik. Het is de boer, de arbeid van de mens, die méér doet met zijn boerenwerk, dat uitstijgt boven de natuurlijke samenhangen. Zowel van de natuur, als het bedrijf, als met de mensen die er werken. Juist het samen werken, lezen en delen versterkt. Het aller-mooiste vind ik dat dit zowel de landbouw als jezelf vervult.”

Jola Meijer, leesgroep
Kraaybeekerhof

Wat uit de geest is ontstaan

Voor onze bijeenkomst eind januari 2026 op de boerderij van Jan Brandsma in Friesland, ben ik intensief bezig geweest met de tekst over het valerianpreparaat (p 368-374). De valerianplant trok al een tijd mijn aandacht door haar steeds grotere aanwezigheid in de moestuinbedden. Wat heeft ze te vertellen?

Het valerianpreparaat heeft te maken met het ik-bewustzijn. Bij de mens kan dit

sterk spelen in de leeftijdsfase 56-63 jaar. Ik voel me aangesproken.

Klett neemt ons mee naar de kern van de plantencel waar fosfor onder andere deel uitmaakt van het erfelijk materiaal (DNA). Klett: *‘In dit scheppingswerk is alles samen-gevat wat ooit uit de geest is ontstaan.’* Maar in het protoplasma van de plantencel is er een ontvankelijkheid voor uitwendige prikkels, epigenetische indrukken (invloeden van planetenwerkingen, verzorging van mens, preparaten) die genen aan en uit kunnen zetten, en daardoor nieuwe eigenschappen kunnen ‘vastleggen’. Klett (p 371): *‘Tegelijkertijd bevat het een soort kiem waaruit deze schepping zich in het heden steeds vernieuwt en impulsen ontvangt die deze kiemkrachten tot in de verste toekomst naar nieuwe wordingsprocessen dragen.’* En dan (p 372) wijst Klett erop dat in de valerianbloem *‘de mogelijkheid is gegeven om vormgevingskrachten van het geestelijk Ik-wezen op te nemen.’*

Van de plantencel gaan we naar onze verste planeet Saturnus. Saturnus brengt het geestelijke in het fysieke en is intiem verbonden met de valerianplant. Een gevoel van eerbied overvalt me voor al die verre en dichtbij, grote en kleine, alles verbindende processen en maakt me nog meer wakker voor wat ik doe en niet doe, en met welke innerlijke houding. Door Klett en de leesgroep heb ik beter verstaan wat de valerian wilde vertellen.

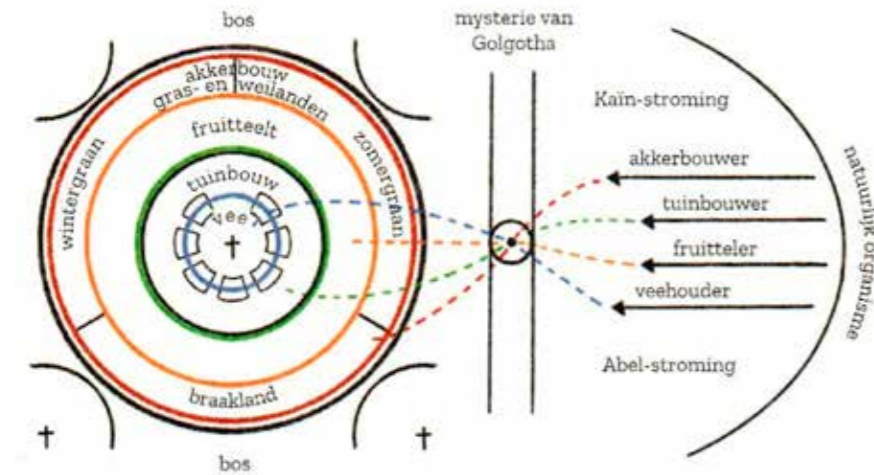
Claudia Busson, tuinder op De Kreaake,
leesgroep Groningen-Friesland

Een cultuurorganisme ontstaat

Wat mij bijzonder trof in het boek van Manfred Klett is de omwenteling in de landbouw na het mysterie van Golgotha. Hij beschrijft de geschiedenis van de landbouw in de verschillende cultuurperiodes van de mensheid, waarbij in de oer-Perzische cultuur de cultuurgewassen uit wilde plantensoorten en de landbouwhuisdieren uit wilde diersoorten veredeld werden, de basis van onze landbouw. In de vóór-christelijke tijd waren de verschillende takken in de landbouw - akkerbouw, tuinbouw, fruitteelt en veeteelt - nog losstaand van elkaar. In het Oude Testament wordt in een mythologisch beeld op een oertegenstelling bij het ontstaan van de mensheid gewezen, op de Abel- en de

Kaïnstroom. Abel is de herder die voor zijn kudde zorgt en zijn dierenoffers aan de goden brengt; hij volgt de wil van de scheppende machten. Zijn offer wordt door de goden aanvaard. Anders is het met zijn halfbroer Kaïn, die het veld bewerkt en gewassen verbouwt op basis van zijn eigen intelligentie en gewaarwording

De vier landbouw takken vormen met elkaar een geheel, rondom de kerk

Metamorfose en doordringing van de vier agriculturele stromingen in de doorgang door het Christus-mysterie. De weg van natuurlijk roganisme naar cultuurorganiosme. (Klett, pag 55).

van zijn eigen vermogens. Zijn planten-offer wordt door de goden niet aanvaard. Met dit beeld zijn twee grote tegenstellingen zichtbaar: Abel nog gericht op het verleden, opgaand in de natuur, de goden dienend, en Kaïn toekomstgericht, cultuurscheppend, eigen initiatief nemend. Deze twee stromingen gaan hun eigen weg. Na het Christus-mysterie gaan de vier landbouw takken met elkaar een geheel vormen, rondom de kerk gegroepeerd. Er ontstaat een cultuurorganisme. Het loslaten van dit cultuurorganisme leidt in onze tijd tot veel problemen. Dit vraagt van ons mensen een nieuwe vorm van landbouw. En dat we elkaar als mensen in het geestelijke opnieuw kunnen vinden, toekomstgericht met als doel de aarde te verlevendigen en eerbied te hebben voor alle levende organismen.

Deze stap in de ontwikkeling van de landbouw spreekt me zeer aan. Zelf ben ik opgegroeid in de jaren 50 en 60 op een boerderij aan de rand van de Veluwe, op een gemengd (gezins)bedrijf zoals toen nog gebruikelijk was op de zandgronden. We hadden 12 koeien voor melk en vlees, varkens (2 zeugen, eigen biggen, vleesvarkens), kippen voor de eieren, een paard om het land te bewerken, weilanden, akkerbouw, een groente- en bloementuin en een hoogstamboomgaardje met bijen. Alles was op elkaar afgestemd. De voeding voor de aarde was onze eigen mest, 'het goud voor de aarde', zoals het toen genoemd werd.

Tonny Wijnen, leesgroep Zutphen

De landbouwgeschiedenis laat de evolutie van de mensheid zien

Het beeld dat de landbouw zich via toevalligheden heeft ontwikkeld - zo zouden granen uit toevallige kruisingen van wilde grassen zijn ontstaan - klopt niet, legt Tom Saat uit, op basis van het boek van Klett. Toen mensen landbouw gingen bedrijven, hebben ze doelbewust planten en dieren omgevormd en in cultuur gebracht.

In zijn boek *Van agro-industrie naar landbouwkunst* gaat Manfred Klett uitgebreid in op de geschiedenis van de landbouw. Hij heeft daar goede redenen voor. Met name in de laatste 75 jaar is het meer en meer mainstream geworden om te denken dat het ontstaan van de landbouw op toevalligheid berust, in combinatie met de noodzaak om ons van eten te voorzien. Vanuit die zienswijze is landbouw op zichzelf geen cultuur, geen vorm van zingeving, maar alleen een noodzaak om in de lichamelijke behoeften te voorzien. Men zegt: "Vroeger, toen we nog niet zo slim waren, was voedselproductie nog erg pri-

Twee mannen met vijf koeien. anoniem, 1470 - 1490, Rijksmuseum

mitief en waren het toevalligheden die de manier van landbouw bedrijven vooruithielpen. Heel langzaam werden we slim-

mer en daardoor verbeterde de landbouw. Pas in de moderne tijd, sinds we rationeel leerden denken, zijn we machines en

hulpstoffen gaan maken, zijn we planten en dieren gaan veredelen, en is de productiviteit van de landbouw met sprongen vooruitgegaan."

Als dat je beeld van de geschiedenis is, dan is biodynamische landbouw wel een heel vreemde voortzetting van die geschiedenis. Biologische landbouw is dan nog heel voorstelbaar, want die kan de schoonheidsfoutjes van de voortschrijdende technologie, zoals de vervuiling van het milieu en de schadelijkheid van bestrijdingsmiddelen, bijsturen en wegwerken en dan wacht ons een glorierijke toekomst dankzij de technologie. Sleutelen aan de natuurlijke 'intelligentie' met DNA-recombinatie-technieken en aan de menselijke intelligentie middels AI zijn een voorlopige bekroning van deze ontwikkeling.

Deze opvatting is bijvoorbeeld te vinden bij de Israëlische onderzoeker Nuval Harari. In zijn boek *Sapiens*, dat in maar liefst 45 talen is vertaald, geeft hij bovenstaande visie weer. Zijn populariteit illustreert hoe diep deze opvatting in de wereldwijde samenleving is verankerd.

Impuls om tot landbouw te komen

Voor Klett is dat aanleiding om diep op de geschiedenis in te gaan. Er is enorm veel materiaal voorhanden dat laat zien dat de geschiedenis van de landbouw iets anders is dan een toevallige opeenvolging van gebeurtenissen. Ook gaat het hem erom

>> Heilige Bernardus van Clairvaux bidt tot God voor een goede oogst. Raphaël Sadeler (I) (mogelijk), 1605 - 1628, Rijksmuseum

om op het spoor te komen van wat die impuls om tot landbouw te komen eigenlijk betekent. Die impuls toont zich het meest uitgesproken op de plek waar die ontstaan is. Dat is een methodisch principe dat aan elke geesteswetenschap (geschiedenis, psychologie, sociologie) ten grondslag zou moeten liggen.

De oorspronkelijke impuls van de landbouw is de domesticatie van eerst de dieren en later de planten. Het oudste dier dat ooit gedomesticeerd is, is de wolf. Uit die wolf, die al ruim honderduizend jaar in uiterlijk onveranderd is, zijn alle hedendaagse hondenrassen in hun veelvoud aan kleuren, vormen, groottes en karakters via domes-

ticatie voortgekomen. Uit paleontologisch onderzoek, dat steeds nauwkeuriger de ouderdom van beenderresten kan bepalen, is gebleken dat de verandering naar de hond in een relatief korte tijd van enkele generaties, heeft plaatsgevonden. Domesticatie is niet alleen een verandering van het gedrag, het is een verandering van het gehele dier waarbij de gestalte verandert (de volwassen hond heeft veel gelijkenis met de jonge wolf). Ook het DNA verandert mee. Die verandering vindt niet van buitenaf plaats, zoals bij moderne DNA-recombinatie technieken, maar van binnenuit door het intens samenleven met het dier, waardoor het hele dier omvormt.

16 Dynamisch Perspectief

Omvorming tot cultuurgewassen

Enkele millennia later blijkt het accent van dit 'omvormingswerk' meer verschoven naar de plantenwereld, als de eerste akkerbouw begint en onze cultuurplanten 'ontstaan' uit de wilde planten, zoals het oergraan Emmer uit wilde grassen. Hoe onze voorouders dat hebben gedaan is nog altijd een 'geheim', althans met onze huidige kennis niet reproduceerbaar. Een mooi voorbeeld van hoe feitelijke vondsten geïnterpreteerd worden, leert de geschiedenis van de tarwe. Engelse onderzoekers hebben vrij recent restanten van historische kampvuren gevonden op de Golanhoogten, waarbij resten van Emmer en Aegilops (geitengras) werden aangetroffen. Van het verkoelde plantenmateriaal was het DNA nog nauwkeurig te bepalen. Onze moderne tarwe (die hexaploïde is - met zes sets chromosomen) is ontstaan uit een kruising van tetraploïde Emmer (met vier sets chromosomen) en diploïde Aegilops (twee sets). Dit is geen

Hoe onze voorouders granen ontwikkelden uit wilde grassen, is nog altijd een 'geheim'

gewone kruising, maar een bijzondere hybridisering die tot een nieuwe soort, de tarwe, heeft geleid. Bij gewone kruisbestuiving hebben de vader- en moederplant, en het zaad dat eruit voortkomt, allemaal evenveel chromosomensets.

Doordat de cultivering van de plant nog niet zo ver was doorgevoerd dat het zaad aan de plant al voldoende afrijpte,

2026-1 17

moest dit bij kampvuren worden nagedroogd. Het feit dat daar ook gedroogde Aegilops werd aangetroffen, is voor mij onmiskenbaar een teken dat deze hybridisering doelgericht is doorgevoerd. Maar de Engelse onderzoekers van Kew veronderstellen dat mensen toen nog niet zo nauw keken en dat Emmer 'spontaan' met Aegilops bij toeval tot tarwe is gehybridiseerd. Van alles waarvan je niet weet hoe het plaatsgevonden heeft, kan je zeggen: ach ja toeval. Maar ga je echt in op wat er allemaal in een paar millennia is gebeurd en hoe snel de evolutie van wilde grassen tot volwaardige granen heeft plaatsgevonden, dan zie je een spectaculaire veredeling richting cultuurgewassen. En dat alles zonder honderden proefveldjes met kruisingen.

Net als bij de dieren is ook hier geen sprake van technologisch 'sleutelen aan een plant', maar een doelgerichte verandering van de plantensoort. Interessant daarbij is ook dat de gebieden die de hoogste biodi-

versiteit van de wereld laten zien, de genencentra, ook de gebieden zijn waar ooit hoogstaande culturen waren. Denk aan Mesopotamië, delen van Mexico en Peru, maar ook aan delen van India, China en Abessinië. De biodiversiteit is een product van die hoogstaande culturen, waar volop cultuurgewassen ontstonden.

Een Idee laten verschijnen

Naast het schetsen van deze ontwikkeling naar cultuurgewassen en -dieren, plaatst Klett dit ook in het grotere plaatje van de evolutie. Waar in de natuurlijke evolutie planten en dieren uitgroeien tot eindproducten van ontwikkeling (zoals de onveranderlijke wolf en de Aegilops), zijn de cultuurproducten die daar door de mens uit zijn voortgekomen als veel beweeglijker en jonger te karakteriseren. De wolf zit aan het eind van een evolutionaire vertakking, maar een hond is op die tak als het ware teruggeschoven naar een eerder ontwikkelingsstadium, dichterbij de hoofdstam.

En met die karakterisering van hoe de mens dat gedaan heeft, komt Klett dichtbij de titel van zijn boek. Waar technologie het van buitenaf sleutelen aan eigenschappen is, is het doelgericht omvormen van de gehele plant, het omvormen van de stof door er een nieuwe richting, een nieuw idee, in geboren te laten worden het beste te karakteriseren als Kunst. Kunst is immers ook het omvormen van stof (verf, marmer) tot het verschijnen van een Idee, tot vorm in die stof. Hoe beter een kunstenaar zijn stof beheerst, des te volmakter is de verschijning die in de stof tot uiting komt. Daarom spreekt Klett over Landbouwkunst. Biodynamische landbouw wil zo een voortzetting zijn van het evolutionaire proces waarin nu, na de omvorming van planten en dieren, de omvorming van de Aarde ter hand wordt genomen.

Tekst: Tom Saat, boer Stadsboerderij Almer

BD-conferentie Dornach,
4-7 februari 2026

‘Je herinneren aan waarom je boer bent’

P A R E L T J E

Alles draaide rond het jaarthema: *You never farm alone*. Het klinkt eenvoudig, maar raakt aan iets wezenlijks: landbouw doe je nooit in je eentje, maar met de bodem, met de insecten, met de dieren, met je mede-boeren en met de gemeenschap rondom je. Die gedachte liep als een rode draad doorheen de gesprekken, presentaties en ontmoetingen.

Het is niet één uitspraak of één workshop die het verschil maakt. Het is eerder iets dat langzaam binnensijpelt, iets dat je stil maakt, iets dat je opent. Er worden intenties geboren, nieuwe inzichten duiken op of oude vragen krijgen plots meer ruimte. Bij mezelf groeide het verlangen om me meer te verbinden met onze eigen context, in het bijzonder met onze West-Europese jaarfeesten. Om bewuster te werken met wat hier leeft, in plaats van alleen maar te doen wat praktisch moet. Om meer aandacht te hebben voor de betekenis achter het werk. En ook om meer te genieten. Om meer aanwezig te zijn op mijn veld en niet enkel bezig te zijn met plannen, organiseren en boeren, maar echt te kijken, te voelen, te ervaren wat er groeit. Zo borrelde ook de goesting om met

meerdere boeren samen te werken bij GulleGaard. Misschien is dat wat zo'n week uiteindelijk doet: je herinneren aan waarom je boert.

Paz Bernaschina en Gloria Sun raakten me diep. Zij spraken over vrijheid, niet de vrijheid om zomaar alles te doen, maar de vrijheid om bewust samen te werken met de wijsheid van de kosmos. Ze stelden een eenvoudige vraag: voel je je vrij wanneer je op je veld werkt? Elke handeling is gebaseerd op observatie van het geliefde veld. Kijken, luisteren, afstemmen en van daaruit volg ik uit vrije wil de plant- en zaai kalender, zoals de meeste BD-boeren. Die gedachte bleef nazinderen: landbouw is een voortdurende wisselwerking tussen mens, plant, bodem, omgeving en kosmos. Door je te verbinden met anderen zie je meer dan met je eigen ogen alleen.

Tekst: **Joke Wouters**, boerin op CSA en zelfvoogstuinderij GulleGaard in Kalmthout (B)

Dit is een fragment van de impressie die Joke schreef. Lees de hele tekst en impressies van anderen via demeter.be/nieuws/dornach-2026/

Wat kunnen wij teruggeven aan de altijd gevende koe?

Als je van koeien houdt, hoe ga je dan met ze om? Boerendochter Hedwig Brandsma zoekt het aanvankelijk in veganisme, maar mist daarbij de gezonde samenwerking van mens en dier. De liefdevolle beschrijvingen van Klett over de koe inspireren haar.

Opgegroeid op een biodynamische melkveehouderij ben ik van jongs af aan omringd geweest door koeien. Ik heb het altijd heerlijk gevonden om bij ze te zijn. Hun aardse, onbaatzuchtige en fijngevoelige karakter voelde ik als jong kind intuïtief aan. Door ze te ervaren, kon ik niet anders dan grote bewondering en liefde voor ze ontwikkelen.

Een gezonde samenwerking

Al snel werd ik als kind daarnaast steeds bewuster van het leed van de koe in deze wereld. Hoe de koe met geweld tot uiterste prestaties gedreven wordt. Sindsdien leef ik met de vraag: wat is de juiste omgang met de koe? Wat is de juiste balans in geven en nemen? Wat mogen wij van de koe vragen en wat vraagt de koe van ons? Hoe ga ik om met de verantwoordelijkheid over het leven van de koe?

Als tiener was mijn antwoord: het vegetarisme. Enkele jaren later zette ik het door tot veganisme, vanuit mijn wens van vrede voor alle landbouwhuisdieren. Ik verhuisde naar een veganistisch ecodorp waar ik mijn overtuigingen kon naleven. Dezelfde vragen lieten mij echter niet los. Door ervaringen te blijven opdoen en inspiratie te vinden in de antroposofie, veranderde mijn wereldbeeld door de jaren heen. Ik kwam erop uit dat ik niet zonder maar juist mét landbouwhuisdieren een weg wil vinden in een gezonde samenwerking tussen mens en dier. Eveneens keerde ik weer terug naar de boerderij van mijn ouders; terug naar de koeien.

Het genezende offer van de koe

Een dierwaardig bestaan met ruimte voor dier-eigen gedrag is de basis. Wat kunnen wij als mens daarbij teruggeven aan het wezen van de koe? Wat kunnen wij doen om het offer dat de koe brengt aan de mens en de Aarde waardig te zijn, en dienstbaar te maken aan het grotere geheel?

Het is voor mij van groot belang om in omgang met de koe ernaar te blijven streven het wezen van de koe dieper te leren kennen. Wat zijn haar wezenskenmerken

'Ik kwam erop uit dat ik niet zonder maar juist mét landbouwhuisdieren een weg wil vinden'

en zielenkwaliteiten? Welke rol speelt ze in het bedrijfsorganisme? Manfred Klett heeft mij hierin geïnspireerd met de diepgaande en liefdevolle beschrijvingen in zijn boek. Het volgende schrijft hij onder andere over wat de koe ons brengt:

"De koe ziet in de hoogste mate af van iets wat bij haar wezen hoort, namelijk de voedende en bemestende krachten die zij onbaatzuchtig weggeeft aan de mens en aan de aarde. Deze krachten hebben een levenbrengende, genezende en harmoniserende werking op de duurzame bodemvruchtbaarheid die bij de standplaats past. (Klett, p 132-133)

De mens als medeschepper

Ik denk dat wij het meest (terug) te geven hebben wanneer wij als mens onze eigen levensmissie nastreven, leren te begrijpen en hier met toewijding aan werken.

Klett beschrijft dat het onze missie is om 'de aarde te vormen', en dat 'de vervulling van deze missie de taak is die de BD-landbouw zichzelf heeft gesteld: met name de vorming van het bedrijf tot een organisch geheel.' (Klett, p. 134).

Als mens hebben wij het vermogen om uit liefde voor de wereld medeschepper te worden. We kunnen dit vermogen inzetten voor de landbouwkunst en het offer van de koe met liefdevolle intentie opnemen in het boerderijorganisme, opdat het dienstbaar mag worden aan het grotere geheel. 'In het zielenlichaam van het boerderijorganisme als geheel vervult de kudde runderen een soort pulserende hartfunctie.' (Klett, p 133)

Tekst: Hedwig Brandsma tot voor kort meewerkend op ouderlijk bedrijf De Kompenije. Nu betrokken bij bedrijfsovername en opzetten stichting.

Bemesten op vier niveaus

Leven bemest leven

‘De tuin is mijn vriend’, schrijft Dirk Osinga, BD-landbouwer in hart en nieren. Deze vriend leeft. Hoe draagt bemesting bij aan het tot leven brengen van deze tuinvriend? Dirk verdiept zich in de vier bemestingniveaus die Manfred Klett beschrijft. En leeft zich in. ‘Preparaten zijn als muziek. Als het klinkt kan er een magische wereld open gaan.’

In de kersttijd keek ik samen met mijn vrouw terug op het jaar. Het was een rijke verzameling van ervaringen en ontmoetingen. Aan het eind voelde ik heel sterk dat ik nog iets persoonlijks wilde toevoegen. Dat was de vriendschap met m'n tuin. Ik noemde hem mijn vriend. Ik denk omdat we zoveel delen; we spreken met elkaar. Mijn diepste verwondering was met blote handen de los gestoken aardappels opgraven in de zwarte, kruimige grond. Het gaf me het gevoel dat de aarde leeft.

Bouwvoor als hart

Belangrijk is dat de landbouw in samenhang met de natuur wordt ontwikkeld en dat de menselijke natuur daar de basis voor kan zijn: met hoofd, hart en handen. Het hart van het bedrijf is de bouwvoor. Daar grijpt het leven aan. Het hoofd is gericht op de diepten van de aarde, die ook de sterren- en planetenkrachten opvangen en terug stralen. De handen zijn werkzaam in de processen boven de bouwvoor, in weer en wind, warmte en licht. We kunnen de vruchtbaarheid van de bouwvoor ontwikkelen. Deze berust op drie pijlers:

- 1) De **bodem bewerking** in een ritmische ademing van de seizoenen om zo de minerale wereld in contact te brengen met de levensprocessen die vanuit de kosmos instralen.
- 2) Door de **vruchtwisseling** kan de bouwvoor meelevens met de plantenwereld en krachten opnemen uit hun hemelse oorsprong.

3) Door **bemesting** kan een landbouwbedrijf zich organiseren tot een samenhangend geheel van aarde, plant, dier en mens. In dit artikel focus ik op dit derde punt.

Als Klett in zijn boek de bemesting bespreekt, constateert hij dat de huidige wetenschap alleen naar nutriënten kijkt. De hoeveelheden van chemische elementen die een optimale opbrengst mogelijk maken. De vaste stoffen als onveranderbare bouwstenen van de wereld. Maar hoe zit het dan met het leven? Hoe kan de aardse stof leven voortbrengen? Daarvoor hebben we een andere oriëntatie nodig. Klett maakt een indeling in vier niveaus van bemesting: het minerale, het plantaardige, het dierlijke en het menselijke niveau.

*‘Deze ervaringen komen en gaan
en resoneren met iets in mij
dat richting geeft aan wat ik doe’*

Gedachtenexperiment

Hier wil ik graag een gedachtenexperiment invoegen, om die vier niveaus voor mezelf beleefbaar te maken:

Als ik uit de nacht kom, voordat ik de Aarde ervaar, waar ben ik dan? Wat is het belangrijkste? Dat is de warmte, verder niets. Geen ruimte, en zelfs de tijd lijkt niet te bestaan. De volgende ervaring komt als ik mijn ogen open en door het licht de ruimte ervaar. Ik kan het raam open doen en de frisse lucht inademen. Ik adem het leven in. Daarna ga ik voelen: in mij is een wereld van behoeften en ik ervaar genoeg en ongemak. Deze ervaringen komen en gaan en resoneren met iets in mij dat richting geeft aan wat ik doe. Daarna kan ik, als ik aan de ontbijttafel zit, mij opeens realiseren dat ik een afspraak heb. Ik herinner me de samenhang waarin ik leef en wat ik daarin wil doen.

Als ik de loop van deze gedachte volg, kan ik me voorstellen dat de Aarde ook eerst alleen warmte was, toen een licht/lucht wereld, dan een vloeibare wereld en uiteindelijk een vaste wereld werd. Dan kan ik ook anders naar de evolutie kijken: dat wat er nu op Aarde is en leeft, stamt uit een andere werkelijkheid, die zich door

verschillende stadia heen heeft ontwikkeld.

De fysieke wereld heeft zijn oorsprong in de warmte, de ontwikkeling van de plantenwereld komt daarbij in lucht en licht, de dierenwereld brengt beleving in een vloeibare fase, en de mens wordt op de vaste Aarde zich bewust van de wereld en zichzelf. Deze gedachte ligt achter de vier niveaus van bemesting bij Klett.

Klett start met niveau 0. Hij beschrijft het probleem van de kunstmest die eigenlijk op niveau -1 ligt, omdat hij de andere niveaus ondermijnt. De stikstof die vanuit een technisch proces is ontstaan, verzwakt de levensorganisatie van de plant. Een plant groeit het gezondst op een levende bodem. Niet alle bodems zijn wat betreft hun samenstelling en structuur optimaal. Het is echter niet de bedoeling een bepaalde standaard na te streven. Wel is het soms nodig de bodem te ontsluiten en bijvoorbeeld kalk toe te voegen of gesteentemeel. Dan heeft het de voorkeur dit aan de composthoop toe te voegen. Bij het minerale niveau gaat het erom de aardse elementen toegankelijk te maken voor het leven. Een eerste start.

Niveau 1 het plantaardige

Dit gaat over bemesting vanuit het levende van de plantennatuur. De plant bouwt vanuit het zaad haar gestalte op. Ze doordringt de aarde met haar wortel. De plant brengt via de wortels voeding uit haar fotosynthese (wel 30% van de gevormde koolhydraten) in de bodem. Dit wordt opgenomen door het bodemleven, dat mineralen opneembaar maakt voor de plantenwortel. De plant neemt mineralen en water op. Uit de lucht haalt ze onder andere koolstof en zuurstof en bouwt hier haar lichaam mee op. Als de plant sterft, wordt haar lichaam afgebroken. Dan komen de mineralen weer vrij en kunnen door nieuwe planten worden opgenomen. Wanneer een deel van de afbraak stopt of vertraagt, kan humus ontstaan. Hier speelt het bodemleven een grote rol. Vooral de regenworm zorgt voor stabiele verwerking in het klei-humuscomplex. Het natuurlijke proces van het verteren van organisch materiaal gebeurt ook in de composthoop. Binnen zo'n hoop treden weinig verliezen op en het resultaat is goed opneembaar in de bouwvoor en draagt bij aan de humusopbouw. Dit is de meest elementaire meststof in de natuur. Hier geldt het principe: leven bemest leven.

Niveau 2 het dierlijke

Het volgende bemestingsniveau is vanuit het psychische van de huisdiernatuur. Door de mest van de dieren kan hun belevingswereld zich verbinden met de aarde. De dieren zijn gasten op Aarde, ze komen van ver en brengen verhalen en geschenken mee uit een andere wereld, de sterrenwereld. Zij beleven de Aarde en de plantenwereld. Zonder hen zou het leeg zijn, zoals een bos zonder vogels of een weide zonder dieren. De vogels beleven het bos en vullen het met hun zang. De kikkers kwaken en brengen leven vanuit de sloten over het land. De krekels tsjirpen in de nacht en geven de atmosfeer een zindering. De koeien verteren en proeven de kwaliteiten (kosmische analyse) en geven hun beleving mee aan de mest. De astrale wereld waarin zij leven is verbonden met de wijsheid van de sterren. Deze krachten werken organiserend, inspirerend en omhullend. Op een boerderij kan je dat voelen als een sfeer. Als je bijvoorbeeld s' ochtends vroeg de koeien gaat ophalen voor het melken. Misschien schemert het nog en hangen er nevels. De koeien liggen vredig te herkauwen. Het is alsof ze omhuld zijn en ze ademen rust. Deze harmoniserende kracht

doordringt de hele boerderij. Dit staat in schril contrast met de industriële landbouw. Dierenleed en voedsel verspilling motiveren mensen om te stoppen met het eten van vlees, zuivel en eieren. Ook zijn er boeren die stoppen met het gebruik van mest en voor de preparaten zoeken naar alternatieven voor de dierlijke organen. Het astrale wordt dan natuurlijk nog verzorgd door het overige dierlijke leven: de vogels, insecten, wormen, enz. Maar wat gebeurt er met onze huisdieren? Willen we hen in de steek laten, of ons leven beteren? Onze verbinding is al in de prehistorie gelegd.

Niveau 3 het geestelijke

Het is aan de boer, of aan een gemeenschap, om aan de hand van ideeën vorm te geven aan het bedrijf. Hier zijn we aangeland op niveau 3: bemesten vanuit de geest van de mens. Een oude spreuk zegt: 'De voetstappen van de boer zijn mest voor de akker.' Dit duidt erop dat het betekenis heeft voor de akker, als je op haar loopt, haar waarneemt, je inleeft en vanuit die beleving iets toevoegt. Je ontwikkelt ideeën als antwoord op vragen die in je ontstaan. Wat wil je ontwikkelen? In jou zit een kunstenaar die van de akker iets moois wil maken. Maar hoe? Het boek van Klett geeft veel inspiratie. Hij werpt een helder licht op al deze samenhangen en benoemt dan het gebruikmaken van preparaten als nieuwe impuls. Hier hebben we een instrumentarium om levenskrachten te versterken en ook harmoniserend te werken. Hoe kan je de preparaten begrijpen? Als ik hier over nadenk kom ik op muziek. Hoe zijn muziekinstrumenten ontstaan? Hoe de vormgeving van de viool of de saxofoon? Hoe is Bach tot zijn 'Matthäus' gekomen? Wat is de kracht van muziek? Muziek is onzichtbaar, maar heeft veel effect op de sfeer en op levensprocessen. Je leert musiceren door te oefenen. Dit geldt ook voor de preparaten. Je kan je in het idee verdiepen. Je kan ze maken, en je kan ze op het bedrijf toepassen. Als je dan iets ervaart, kan je enthousiast worden. Er zijn natuurlijk ook de nodige weerstanden, net als bij muziek, maar als het klinkt kan er een magische wereld open gaan.

Tekst: Dirk Osinga, al 41 jaar metgezel van BD-boerderij De Noorderhoeve in Schoorl

De oogst van ... Klett lezen Samen studeren is ook een Kunst

Verspreid over het land gingen in de winter van '24/'25 tien 'Klett-leesgroepen' van start met ruim 100 deelnemers. Elke groep kiest een eigen aanpak. Overal borrelt inspiratie op, blijkt wel uit het feit dat alle groepen ook afgelopen winter door bleven lezen. Andries Palmboom doet verslag van de groep in Werkhoven.

In november 2024 begon onze Klett-groep met zo'n acht mensen: een zestal winteravondavondbijeenkomsten in Werkhoven. De groep wordt begeleid door Leen Janmaat, vóór zijn pensioen betrokken bij de landbouwafdeling van het Louis Bolk Instituut. Hij is nog steeds betrokken bij BD-initiatieven, vooral educatie en training. Leen brengt veel kennis en kunde in. Maar de andere deelnemers brengen ook een schat aan ervaring en invalshoeken mee. Drie hebben er zelf een BD- of bio-bedrijf. Anderen zijn BD-imker en/of (ex-)natuurvoedingswinkelier of anders-

zins geïnteresseerde. De deelnemers hebben/hadden nevenfuncties bij Kraaybeekhof, Stichting Demeter, Warmonderhof of Dynamische Perspectief.

We kennen elkaar op afstand en hebben nooit in een studieuze setting bij elkaar gezeten. Vorige winter concentreerde het samenzijn zich puur op het boek. In de nieuwe winterserie 2025/2026 komt het spontaan tot uitwisseling van onze persoonlijke levens. Dat geeft een warme bedding voor de studie, die zich daardoor heeft verdiept.

Herkauwen

We begonnen met lange stukken te lezen, met de verzuchting dat het werkelijk taaie kost is. Inderdaad is dit boek niet makkelijk geschreven. Dat komt ook door de inhoud die zo buiten de alledaagse denkwereld staat. Leen Janmaat: "Dit is kost, die erom vraagt herkauwd te worden, zoals bij een koe."

Ieder bracht zijn of haar markante passages in. Het gesprek daarover kon alle kanten opgaan.

- Praktisch: hoe doe jij dit als boer?
- Wetenschappelijk: slik niet alles voor zoete koek! Hoe verhoudt dit zich tot de (fenomenologische) waarneming? Hoe ver gaat onze kennis van de bodemkunde, het vakgebied van Manfred Klett?
- Filosofisch: welke begrippen en denkconcepten worden ten tonele gevoerd? Vinden we elkaar daarin?
- Persoonlijk: wat resoneert er bij jou en wat zegt dat over jouzelf?
- Antroposofisch: wat komt ons tegemoet vanuit mensbeeld en mensheidsontwikkeling?
- Kunstzinnig: hoe zit het eigenlijk met de creativiteit van de boer ten opzichte van landschap en bodem? Wat is hier de opgave? En ook: wat een beeldend-poëtische taal gebruikt Klett!
- Maatschappelijk: hoe kunnen we ons verhouden tot de mainstream-maatschappij, die in feite zo plat-materialistisch is?

'Dit is kost,
die erom vraagt
herkauwd te worden,
zoals bij een koe'

Lees je mee?

Vind je het leuk om je aan te sluiten bij een leesgroep?

Stuur een mail aan Tineke van den Berg, info@stadboerderijalmere.nl. Zij probeert je dan aan een groep in de buurt te koppelen, of, afhankelijk van de belangstelling, gaan er nieuwe groepen van start. Wil je het boek van Klett bestellen? Dat kan ook via een mail aan Tineke.

Organismeprincipe, de Kunstenaar

Klett zet de industriële landbouw – werkend op basis van materialistische natuurwetenschappelijke principes – tegenover een landbouw die aansluit op de natuurlijke processen. Daarvoor introduceert hij het 'organismeprincipe': de boer organiseert niet louter rationeel de stofkringloop, maar weeft fijngevoelig de levensprocessen op zijn bedrijf volgens dit organismeprincipe. Klett benadrukt vanuit verschillende en weidse (cultuurhistorische en geestelijke) gezichtspunten steeds dat dit de rol is van de Kunstenaar. De boer schept ieder seizoen weer een nieuwe levende werkelijkheid. Dat is een diep-menselijke verantwoordelijkheid!

Kunstenaars op elk gebied!

Mijn stokpaardje is dat op elk gebied dergelijk kunstenaarschap aan de orde is. Laat overal iets waarachtigs nieuws ontstaan! Het maakt de wereld rijker en betekenisvoller. Ook in onze leesgroep scheppen we iets nieuws, zo ervaar ik dat. Door goed naar elkaar te luisteren, op het juiste moment je ervaring of inzicht te delen, de juiste vraag te stellen, of juist te zwijgen. Een hele Kunst!

Tekst: **Andries Palmboom**, gepensioneerd na een werkzaam leven in het BD-veld, de laatste twintig jaar bij Odin

Winterconferentie LANDBOUWKUNST Bringing the soul into the soil

‘Mango mango mango meloenen.’ Als je wat laat de Hofzaal van de Warmonderhof binnenviel, dan had je misschien gedacht verkeerd te zijn. Maar nee, hier in de Hofzaal zongen 125 mensen over mango en meloenen, onder leiding van tuinder Kathinka Kamphuis, als opmaat van de Nederlandse winterconferentie op 7 maart.

Deze editie van de Winterconferentie was uitverkocht. Een volle zaal was op het thema ‘Landbouwkunst’ afgekomen. Of op het elkaar weer treffen, ontmoeten, inspireren, energie brengen (en/of halen), of ‘gewoon’, omdat het een traditie is geworden. Dit keer organiseerde de BD-Vereniging het samen met de Landbouwsectie van de Antroposofische Vereniging.

Landbouwkunst, wat is dat eigenlijk?

Gryt de Jong (coördinator BD-Vereniging) opende de dag met de oorsprong van het thema; het boek van Manfred Klett *Van agro-industrie naar landbouwkunst* dat (met dank aan Tineke van den Berg) in 2024 in het Nederlands verscheen. Gryt vraagt zich af: “Zijn we als BD’er niet allemaal

Tweegesprekken tijdens de workshop ‘Landbouwkunst, hoe doe je dat’

Er ontstaat dan een opwaartse spiraal in de bodemvruchtbaarheid die met mineralenberekeningen niet te verklaren is.

eigenlijk ‘kunstenaar’? En als we dat niet zijn; hoe brengen we kunst in ons werk als boer?” Vragen die door de dag heen verweven zijn en (al dan niet ten dele) beantwoord worden.

Boer Tom Saat (die ook de vier besprekingen van het Klett-boek schreef die op de website van de BD-Vereniging te vinden zijn) nam het stokje van Gryt over met een lezing over ‘Bemesting in relatie tot het bedrijfsorganisme’. Hij vertelde hoe de landbouw begon toen mensen planten en dieren gingen domesticeren (zie ook pag 15). In de loop van de geschiedenis ontstonden gemengde bedrijven met een bedrijfsorganisme; een organisme dat op mineraal, plantaardig, dierlijk en geestelijk niveau gevoed moet worden. Essentie van bemesting is om vanuit al deze vier niveaus te denken. Er ontstaat dan een opwaartse spiraal in de bodemvruchtbaarheid die met mineralenberekeningen niet te verklaren is.

Na Toms inleiding ging de groep uiteen en verdeelde zich over de workshops. In twee rondes kon je kiezen uit: bemestingsessentie (vervolg op Toms lezing), van wilde planten naar cultuurplanten, praktische sociale technieken voor samenwerking (sociale kunst), hoe je met elementenwezens de Aarde kunt genezen, de rol of het wezen van het dier in de BD, de rol van de jongeren in de BD, het jaarritme als basis voor bodembewerking en vruchtwisseling, cultuurperiodes in het licht van de wereldontwikkeling en de essentie van preparaten.

Van kip-zonder-kop-modus naar kunstenaarschap

In de workshop, ‘Landbouwkunst hoe doe je dat?’ (door Ellen Winkel en Tineke van den Berg) onderzochten de deelnemers met elkaar hoe je als boer een ware landbouwkunstenaar kunt zijn. (Wanneer) lukt het om je eigen ideeën tot expressie te brengen op de boerderij? De verhouding tussen kunde en kunst kwam naar voren. Rembrandt was immers een groot kunstenaar, maar ten eerste ook een zeer kundig vakman die zijn eigen verfmaterialen samenstelde. De deelnemers bogen zich onder andere over de vraag hoe je vanuit een kip-zonder-kop-modus meer kunt werken vanuit visie, overzicht, samenhang, rust en schoonheid. Tineke vat het samen als ‘de geest in het stoffelijke brengen’. Dat resulteerde in praktisch te volgen tips: de tijd nemen voor meditatieve vormen van waarneming op je bedrijf; het meditatieve vinden of zoeken in repetitieve handelingen; en het bewust kijken naar een andere generatie die je kan helpen om ‘je geest meer open te maken’.

De essentie van preparaten

Ueli Hurter (boer en hoofd van de internationale landbouwsectie aan het Goetheanum in Dornach) trapte na de lunch de middag af met een betoog over *‘The essence of preparations; the approach of Manfred Klett’*. Ueli heeft veel samengewerkt met Klett en bracht het publiek wat hij van hem geleerd had. Hij deed het met verve. Hij vertelde met veel handgebaren en een

Deze Oud-Perzische spreuk werd in meerdere werkgroepen gelezen. ‘Landbouwkunst’ wordt op een poëtische manier verwoord:

*Draag de zou naar de aarde.
O mens, je bent tussen licht en
duisternis geplaatst.
Wees een strijder voor het licht
Houd van de aarde, zodat zijn
een stralende edelsteen wordt
Herscheep de plant
Herscheep het dier
Herscheep jezelf.*

jongensachtige twinkeling hoe planten zich ontwikkelen - hoe het zaad (hij vormt met twee handen op elkaar een bol) zowel het beginpunt is (hij maakt met zijn armen een grote boog om aan de andere kant weer een bol te vormen met zijn handen) als het eindpunt.

Met het maken van preparaten voeg je als mens iets toe, zei Ueli. In de natuur zul je nooit een hertenblaas met duizendblad vinden. De preparatenplanten en -organen hebben heel bijzondere kwaliteiten. Ueli vertelde hoe deze kwaliteiten versterkt worden in het wonderlijke proces van de preparatenbereiding, dat vele omstulpingen kent: binnen wordt buiten en andersom, ingraven en opgraven, van zomer naar winter. Het geheel van alle preparaten samen zorgt ervoor dat aardse en kosmische krachten de bodem verlevendigen. Het doel van dit alles, zei hij: *'to bring the soul into the soil'*.

'The earth, soil as a soul', is de zinsnede die me het meest is bijgebleven. En dát is die ware kunst; dat wat wij kunnen toevoegen door de manier waarop wij de landbouw 'bedrijven' en daardoor de ziel weer in de bodem brengen.

Tekst: **Afke Huitema**, tuinder & schrijver die letterlijk en figuurlijk zaadjes wil planten bij mensen

Ueli Hurter vertelde over de essentie van de preparaten

De oogst van de dag

Monique: "Iedereen heeft een kompas, en weet wat goed is. Dat kompas mag weer sterker klinken. Je weet het zelf."

Martijn: "Dat een koeienflats van een 'vreemd' bedrijf minder goed verteert dan eigen mest. Dat zet me aan het denken. Ik ben verrijkt door deze dag, en blij met een helicopterview. Ik zit niet meer in een intervisiegroepje, en dat mis ik, besef ik me nu. Ik wil me weer verdiepen, en vooral SAMEN verdiepen."

David: "Een vereniging leeft ervan dat je je met elkaar verbindt. Het is leuk om bij te praten en je te laten inspireren en energie te brengen én halen."

Daniel: "De landbouwkunst ontstaat als het DOOR jezelf is gegaan. Daardoor krijgt het een meerwaarde."

Yvonne: "Voor repetitieve handelingen heb ik nog geen discipline. Nu door de oefening in de workshop heb ik door Jan een levendig beeld gekregen, in plaats van het dode beeld wat ik eerder had. In kunstenaarschap zit leven. Dát neem ik mee!"

Peet: "Verbeter de wereld, begin bij jezelf - en vergeet de wereld niet," over hoe we als BD-Vereniging anderen (jongeren) bereiken. "Je 'moet' eerst zorg dragen voor je eigen voeding en inspiratie. En dan dragen we het ook uit."

Vlaamse winterconferentie Jaarfeesten & rituelen delen

Ruim zestig mensen, de meesten dertigers en veertigers (!) verzamelden zich op zaterdag 13 maart om de brandende houtkachel in zaal d'n Bayerd van de Widar-gemeenschap in België.

Jozien Vos, boerin in ruste, en Marie De Clerck, Landwijzer studente en boerin in spé, vertelden om beurten uit hun ervaringen met de kringloop van het jaar. Jozien onder andere met een terugblik op haar leven als boerin met kleine kinderen in de landbouwgemeenschap van de Noord-oostpolder, waarbij ze pompoenen teelde die leidden tot een Sint Maartenfeest dat veel mensen uit de omgeving trok. Marie trok een verrassende parallel tussen de kringloop van het jaar en de maan(d)cyclus van de vrouw, bij beiden zijn er periodes van vruchtbaarheid, actie en perio-

des van verstillings en behoefte aan rust. Ze opperde dat het voor mannen wellicht ook heilzaam kan zijn deze beide elementen een plek te geven in de maand! Carmencita de Ruijter nam ons mee langs alle beelden van de dierenriem door het jaar heen die allen een aanwijzing geven voor wat zich in de natuur én de mensenziel afspeelt. Zoals bijvoorbeeld de Weegschaal (astronomisch) in oktober, waarbij je kan gaan 'wegen' en terugblikken op wat het seizoen je innerlijk én uiterlijk heeft opgebracht. Ze deelde ook een heel aantal van haar eigen rituelen waarmee ze ver-

*sluit zacht je ogen, ruik wat er
geurt, laat nu maar komen,
neem waar wat er
diep binnenin gebeurt
het duizendblad vervult je ziel
met zachte kracht
na vandaag weet ik het zeker,
er is een hele nieuwe wereld
die op ons wacht*

Dit is een van de negen coupletten van het BD-lied dat kleinkunstenaar Sophie van Everdingen schreef en zong gedurende de dag. Met het lied en het door allen samen gezongen refrein verbond ze alle programmaonderdelen tot een geheel.

*kom maar mee
doe je ogen maar open
kom maar mee
kijk eens diep in je ziel
kom maar mee
laat je hartewens lopen
kom en draai aan het eeuwige wiel*

stilling zoekt om contact te maken met de geest achter de dingen. Zoals het dagelijks 's avonds onder de sterrenhemel dank zeggen voor wat de dag heeft gebracht. In de middag werd in drie workshop-groepen rijkelijk gedeeld rondom de thema's waarnemen, vieren van jaarfeesten op je bedrijf en het werken met de maan- en zaaikalender. Een verbindende, hart-verwarmende en inhoudsrijke dag!

Tekst: **Gineke de Graaf**, redactielid
Dynamisch Perspectief

BOEK Het leven is één groot spel. Volgens Hans.

1 Maart. Een zonnige dag, de lente hangt in de lucht, nieuw leven staat te popelen uit te grond te schieten en vandaag breekt ook het nieuwe boek van Hans Andeweg 'uit': *Gaia Game*. Een boek dat het leven beziet als een spel, een groot kosmisch avontuur waarin jij, de speler, als taak hebt 'de Grote Vrijheid' te veroveren en een Engel van Vrijheid te worden (die je eigenlijk al bent).

Het leven (en het boek!) bestaat uit vier 'delen' zoals levels in een spel, de game. We komen op Aarde, de fysieke wereld (level 1). Overleven is de eerste uitdaging. De eerste verbinding tussen materie en de ziel vindt plaats. 'Ik leef, ik ben', (het jager-verzamelaarsperspectief). Vervolgens wordt het gevoelsleven ontdekt: 'Ik voel, ik ben' (level 2

- de agrarische revolutie). Daarna wordt het denken een krachtig instrument: 'Ik denk, ik ben' (level 3 - de industriële revolutie), om aan te belanden waar we nu zijn. Bij het laatste level 4: 'Ik weet, ik ben' (de digitale revolutie). Het gaat nu niet meer alleen om te overleven, voelen of denken, maar juist om onze intuïtie te ontwikkelen en alle ontdekte en ontwikkelde vermogens samen te brengen. Vanuit die ontwikkeling, én de aanname dat ieder mens hoogbegaafd is, kun je in het laatste deel ontdekken welk geschenk je hebt meegebracht voor Gaia, jouw bewuste bijdrage aan de Aarde. Dit heb je, stelt Hans, zelf gekozen voordat je op deze Aarde kwam. En nu is het aan jou om je te herinneren, of te herontdekken wat dat geschenk is. Gelukkig is er ook een hulpmiddel voor opgenomen (in kleur!): een meditatie, en een indeling van 22 Vrijheden en hun relatie met de elementen, het zonnestelsel en de dierenriem. Tijdens de boekpresentatie in Kasteel de Berckt in Baarlo, werd het labyrint gelopen. In het midden koos je, in

Boeken en berichten rond het thema
Landbouwkunst

tuitief, een dichte envelop met 1 van de 22 Vrijheden. "De 22 Vrijheden laten zien dat vrijheid gelaagd is en ontwikkeld kan worden. Ze bieden houvast in een tijd waarin oude structuren wegvallen, maar nieuwe nog niet helder zijn", aldus Hans Andeweg. "Gaia Game is geen ontsnapping aan de realiteit, maar een manier om het spel van het leven beter te begrijpen en bewuster, met hart en ziel,

Wil je hier meer over weten? Dan kun je meedoen aan de Basiscursus ECOintention. Hier leer je werken met levensenergie. De volgende cursus start 9 april in Doorn. De online-versie van de cursus start 22 april. Als lezer van DP krijg je €100 korting met de code DP100. Meer informatie: ecointention.com

te spelen. Je hebt niet je intellect nodig, maar je intuïtie. Ja maar, ja maar, ja klaar!"

Gaia Game - Wat is jouw rol in het grote geheel?
Door Hans Andeweg, 2026,
403 pag.

Tekst: **Afke Huitema**, tuinder & schrijver die letterlijk en figuurlijk zaadjes wil planten bij mensen

Kort&Goed

BOEK Een nieuw scheppingsverhaal

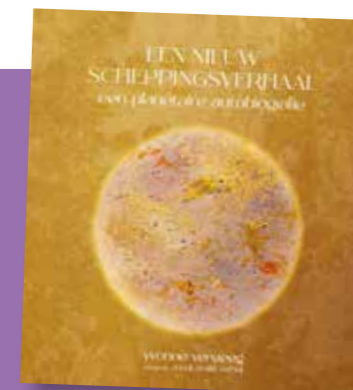
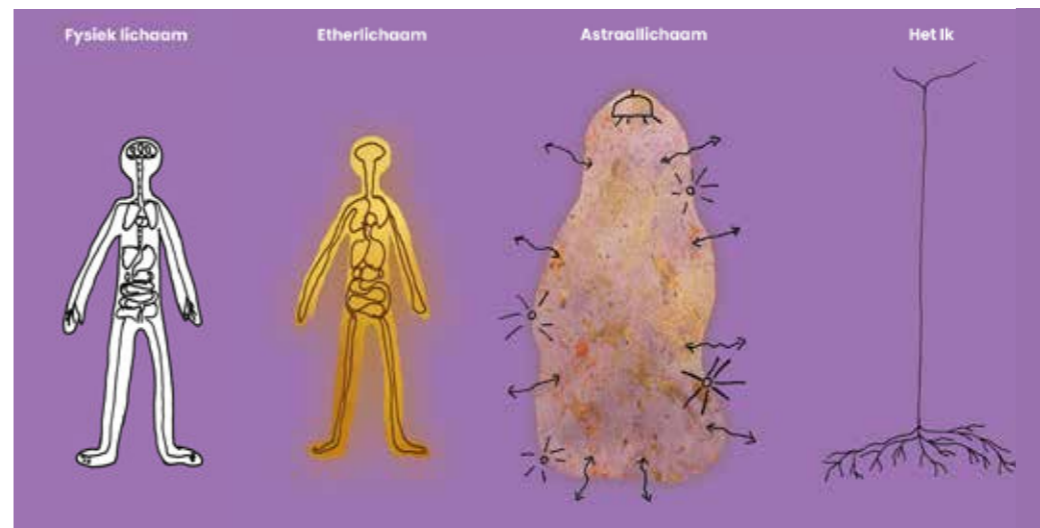
In het prachtig vormgegeven boek *Een nieuw scheppingsverhaal* vertelt auteur Yvonne Versteeg in haar eigen, eenvoudige woorden over de ontwikkeling van de Aarde (zoals Rudolf Steiner die beschreef) en hoe wij daar als mens mee verbonden zijn. Daar vlecht ze belangrijke momenten uit haar eigen biografie (ook uit eerdere levens) tussendoor. De auteur kiest ervoor om het verhaal door de Aarde zelf te laten vertellen. Dus de Aarde verhaalt in de ik-vorm over de fases van haar overgrootouder Oude Saturnus, grootouder Oude Zon en ouder Oude Maan en wat karakteristieke kenmerken zijn. En over haar

toekomstige kind en (achter) kleinkind. Daarbij maakt ze steeds de verbinding met de belevingswereld van ons als mens. Bij de warmte die karakteristiek is voor de Oude Saturnus fase, kun je denken aan het gevoel van warmte als je zelf doet 'waar je voor gemaakt bent'. In de verschillende ontwikkelingsfasen zijn het fysiek lichaam, het etherlichaam, het astraallichaam en het Ik ontstaan. Sprekende tekeningen van deze begrippen leveren een levendig beeld. Idem met de verschillende delen van de ziel. Het hoofdstuk over 'Krachtbronnen' sprak me ook aan:

het laat je nadenken vanuit welke impuls je in actie komt. Doordat je het ergens niet mee eens bent? Of omdat je je wilt meten aan anderen? Of handel je vanuit enthousiasme? Ben je verbonden met je bron? Ervaar je hulp van engelen? En van welke engelen? De karakters van Serafijnen, Cherubijnen, Tronen en andere engelen zijn zo beschreven, dat ze herkenbaar en beleefbaar worden. Na ieder hoofdstuk volgen een aantal 'inspiratievragen', waar je als lezer zelf mee aan de slag kunt. Daarmee word je opnieuw uitgenodigd om deze inhoud naar je eigen belevingswereld te vertalen. Ik vond het lastig om de vragen in mijn eentje op te pakken,

maar in mijn intervisiegroep zijn we er al enthousiast mee aan de slag gegaan. Niet alle thema's uit het boek spraken mij aan. Dat de Aarde in het stuk over de Aarde-ontwikkeling in de ik-vorm over haar voorouders spreekt vind ik heel mooi gevonden en brengt nabijheid. Maar dat de Aarde ons lezers in de rest van het boek aanspreekt met 'jullie mensen' creëert een bepaalde afstand. Daar had ik liever over 'ons mensen' gelezen. Maar al met al is het een mooi boek, ook dankzij de bijzondere vormgeving door Yvonne's dochter Anouk Emielie Verheij.

Tekst: Ellen Winkel

Een nieuw scheppingsverhaal - een planeetaire autobiografie.
Door Yvonne Versteeg,
2024, 208 pag.

IN HERINNERING Mar Baijens (23.4.1952 – 5.2.2026)

Een enthousiast en betrokken BD-man

Mijn eerste kennismaking met Mar was al in 1978 tijdens bijeenkomsten van het regionaal producenten-overleg voor biodynamische boeren in de regio Brabant. Mar deed daar aan mee op het moment dat hij nog als nevenbedrijf aan groenteteelt deed op 1500m². We bezochten hem daarvoor in Dongen. Later verhuisde hij naar Velden in Limburg om zich daar te vestigen en er een tuinbouwbedrijf op te bouwen met als hoofdtek een nieuwe kas van 6000 m². Aanvankelijk een koude kas met een veelheid aan gewassen,

maar later kwam er verwarming en werden er op 3000 m² komkommers verbouwd en op eenzelfde oppervlakte tomaten. Dit alles consequent in combinatie met afrikaantjes die tevens als groenbemester werden benut. Voor een zo compleet mogelijk biodynamische bedrijfsvoering heeft Mar ook altijd een aantal koeien met hun kalveren geweid. Naast het hooi was er een teelt met voederbieten. In

2010 is Mar gaan afbouwen en heeft de kas een periode verhuurd en later vanwege het ontbreken van een serieuze opvolger ook afgebroken. Ik heb Mar leren kennen als een zeer bevlogen en deskundige collega die enthousiast kon vertellen over zijn werk en de doelen die hij zich stelde om een zo veelzijdig mogelijk bedrijf te runnen. Later ontmoette ik hem weer, nu als actief lid binnen het 'Boeren

voor boeren' initiatief, waarbij ervaren BD-boeren klaarstaan voor nieuwkomers. Ook daar kwam hij naar voren als breed georiënteerd; een enthousiast en vooral betrokken BD-man. Op 5 februari overleed hij na een hartaanval. Bij de crematie bleek hoe aanstekelijk zijn enthousiasme was overgekomen op een heel grote kring van mensen uit allerlei verschillende hoeken. En zijn wens was om als afscheidsgedaar een bijdrage te vragen voor het werk van de Biodynamische Vereniging!

Tekst: Jan Weijzenfeld

NB De schenkactie bij het afscheid van Mar Baijens heeft 525 euro opgeleverd voor de BD-Vereniging, voor onderzoek en ontwikkeling voor biologische landbouw en voeding.

The Intelligence of life

Artificial Intelligence staat overal in de schijnwerpers. Maar biodynamische boeren werken vooral met de intelligentie van het leven. Dit prachtige thema staat centraal op de BD-conferenties van 2027: 'Working with the Intelligence of Life. Biodynamic Agriculture Brings Microcosm and Macrocosm Together.' Hoe hangt het microbiom in bodem, plant, dier, mens en landschap samen? Wat kunnen we leren van de intelligente symbioses in de natuur? Welke wijsheid schuilt in de samenhang van alles wat leeft? Wil je iets bijdragen aan dit thema? Stuur een mailtje aan redactie@bdvereniging.nl

Preparaten voor een 'totale eenheid'

Sinds twaalf jaar maakt een groep mensen in Vlaanderen ieder jaar preparaten en stelt deze ook aan anderen beschikbaar.

De manier hoe de preparaten tot stand worden gebracht doet ons denken aan een ritueel waar de mens handelt in éénklank met de Aarde. De Aarde zelf is het altaar, ontvankelijk voor de inwerkingen vanuit het universum, waarbij de innerlijke houding van de bereider medebepalend is voor de kwaliteit van de preparaten.

Het koemestpreparaat wordt op de aarde gesprekend, liefst bij valavond, waardoor deze zich opent en de wortels van het zaai- en plantgoed zich sterker kunnen ontwikkelen. De gewassen zijn door hun diepere en bredere beworteling be-

ter bestand tegen wisselende weersomstandigheden en daardoor weerbaarder tegen allerhande plagen.

Het kiezelpreparaat wordt in de vroege ochtend fijn verneveld op de groeiende gewassen om kwaliteitsontwikkeling te stimuleren. We helpen het uitgezaaide gewas om zich te herinneren aan de gestalte, aan de vorm die hem eigen is. Zo kan het de afrijping van de

vruchten en de granen gunstig beïnvloeden, op zo'n manier dat zowel de smaak, de voedingswaarde als de houdbaarheid tot hun recht kunnen komen.

Van de zes compostpreparaten voegen we er vijf (kamille, brandnetel, duizendblad, paardenbloem en eikenschors) toe aan de opgebouwde composthoop en het zesde (valeriaan) wordt na roeren in handwarm water over de hoop gesprekend.

Het opzetten van een composthoop is iets bijzonders. Hij vormt een eenheid waarin de hele omgeving is opgenomen. Opgezet op de aarde, staat hij open voor de inwerking vanuit de Aarde en vanuit de kosmos met de daarbij horende planeten. Deze affiniteit wordt op een unieke

manier versterkt door de compostpreparaten. Er ontstaat een totale eenheid. De hoop wordt tot een soort cocoon, die het bijeengebrachte materiaal transformeert tot een hoogwaardige substantie. Bij het uitbrengen van die compost wordt de bodem, de vruchtbare laag, ontvankelijker, fijngevoeliger voor de bevruchting via het zaad. Het zaad als idee-behoeder kan zich daardoor gemakkelijker ontvouwen, tot zijn recht komen, zich afstemmen op zijn omgeving, op het landschap. Het gehele landgoed weerspiegelt dat in zijn weelderige plantengroei en diversiteit.

Tekst: Imel de Boeck

Voor vragen en/of aankoop, mail of bel imeldeboeck@telenet.be of (+32) (0) 487 893087

100 jaar Loverendale

Dit jaar is het 100 jaar geleden dat Marie Tak van Poortvliet de Cultuurmaatschappij Loverendale oprichtte. Ze wilde ze bouwen aan een mooie toekomst door op haar boerderijen, samen 200 hectare, de biodynamische landbouw tot ontwikkeling te brengen. Ze was niet de eerste die met BD van start ging, maar omdat de oudere boerderijen inmiddels gestopt zijn, is het huidige Loverendale Ter Linde de oudste biodynamische onderneming ter wereld.

Jaardag

Ter ere van deze 100ste verjaardag organiseren de Biodynamische Vereniging en Aardpeer BD Grondbeheer

hun gezamenlijke Jaardag op Loverendale Ter Linde, op **30 mei** (zie ook de achterzijde van deze Dynamisch Perspectief). Volop gelegenheid

Tim Moerman, de boer van Loverendale Ter Linde

om op dit levendige bedrijf rond te kijken: een gemengde boerderij met koeien, varkens, kippen en bijen; akkerbouw, groenteteelt, bloemen en fruitteelt; een bakkerij en binnenkort ook een maalderij; een winkel, ijsmakerij, zuivelverwerking, melktap, koffiebar, natuurspeeltuin, camping en Strandkot Marie op het nabijgelegen strand. De huidige boer Tim Moerman vertelt over het geheel en geeft een doorblik naar de toekomst.

Campagne voor vrije grond

Sinds 2020 heeft BD Grondbeheer het beheer overgenomen van de 80 hectare van Loverendale Ter Linde. Het bedrijf zat toen in zwaar weer. Grondbeheer heeft deze reddingsactie met forse leningen gefinancierd. Ondertussen is de rente sterk gestegen. Kortom: hoe eerder de leningen zijn afgelost, hoe beter. Daarom voert BD Grondbeheer nu haar grootste campagne ooit: ze wil geschiedenis schrijven voor deze bijzondere, historische BD-boerderij. En dat gaat lukken als iedereen meedoet. Kijk hoe je de akkers meter voor meter kunt vrijkopen op bdgrondbeheer.nl.

Boek

Loverendale kent een roerige geschiedenis. Vele mensen hebben hier met hart en ziel aan de verwezenlijking van hun idealen gewerkt. Vaak roeiden ze tegen de stroom in, met enorm veel doorzettingskracht, en vormden een grote inspiratiebron. Ellen Winkel schrijft een boek over verleden, heden en toekomst van deze bijzondere plek, dat naar verwachting in september uitkomt. De voorverkoop is gestart via bullseyepublishing.nl/?s=loverendale.

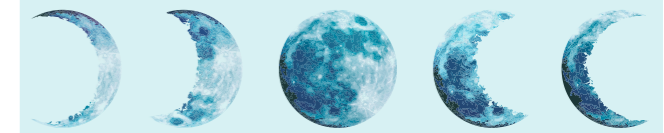
Diermonologen

Voor Tim Moerman hebben dieren een belangrijke rol binnen het landbouwbedrijf. Hij zegt: "Als op een perceel ook dieren worden gehouden, dan kun je dat op een of andere manier merken. Ook als je de dieren niet ziet of hoort, weet je dat ze er zijn of zijn geweest. Dat heeft een gunstig effect." In het jubileumjaar krijgen de dieren een stem bij de vier diermonologen door het jaar heen: een koemonoloog op 2 mei, een bijenmono-

loog op 27 juni, een varkensmonoloog op 29 augustus en een kipmonoloog op 24 oktober. Deze evenementen starten steeds in stilte, in de nabijheid van de dieren, waarbij de toehoorders zich verbinden met de koeien, bijen, varkens of kippen. Namens de dieren houdt een verteller vervolgens een monoloog. Daarna gaan toehoorders, boer en verteller met elkaar in dialoog. Kosten: vrijwillige bijdrage. Reserveren kan via loverendaleterlinde.nl

Biodyneren 2026

Ook dit jaar zijn er weer diners op biodynamische boerderijen, verspreid over het land. Zoals op 11 april en 9 mei op Ruimzicht in Halle (zie foto). Eten, beleven en ontmoeten op de plek waar het allemaal groeit en leeft; een avond vol smaak en verhalen van het land. Biodyneren is een project van de Biodynamische Vereniging. Kijk voor alle diners op bdvereniging.nl/bd-agenda. Kies onder categorieën voor 'biodyneren'.

BD-AGENDA

Op bdvereniging.nl/bd-agenda vind je nog veel meer activiteiten. Organiseer je zelf iets dat past in het BD-werkveld? Mail het aan nieuwsbrief@bdvereniging.nl

18-19 april • **Verdiepingsweekend Biodynamisch imkeren**

Over verborgen wijsheden over de bijen in oude geschriften, en over de spirituele relatie tussen mens en honingbij door de eeuwen heen. In Driebergen.

27 april • **Wat de Aarde ons vertelt**

Middag op 't Schaaphof (Landegem): oude vertellingen weven een brug tussen culturen en tradities; met ruimte om af te stemmen op het land dat ons voedt.

17 mei • **Oefen het wezenlijke gesprek**

Introductiedag in Den Haag voor een cursus over 'Hoe kun je een wezenlijk gesprek en een diepgaande menselijke ontmoeting realiseren?'

Weet je **deel** van een groter **geheel**

Biodynamische
Vereniging

ledenservice

De Biodynamische Vereniging werkt aan de ontwikkeling van de biodynamische landbouw en voeding met uitwisseling, scholing, onderzoek, advies en publicaties.

Contributie per jaar
nombijdrage € 60,
steunbijdrage € 90,
minimumbijdrage € 40 (naar keuze).
Jongeren (t/m 23 jaar) en studenten
(t/m 27 jaar): € 25. Beroepslid (voor
boeren, winkeliers, onderzoekers,
etc.): € 150, € 220, of € 100.
Opgave via bdvereniging.nl.

Initiatief De Biodynamische
Vereniging is een initiatieforganisatie.
Als je zelf iets wil organiseren is in
de meeste gevallen medewerking
van de vereniging vanzelfsprekend.
De medewerking kan bestaan uit
advies, een financiële bijdrage, hulp
bij de publiciteit, of samen op zoek
gaan naar wat jij nog nodig hebt.

Bureau
Diederichsstraat 25C
3971 PA Driebergen
bdvereniging.nl
bureau@bdvereniging.nl
0850 609044
IBAN: NL77TRIO 0212 1887 71
t.n.v. Ver voor BD-landbouw

Bestuur Astrid van Zon (voorzitter),
Jan Wieringa, Monique Bokdam,
Gineke de Graaf

Medewerkers
Gryt de Jong (coördinator), Karin
Menken (bureau-medewerker), Ellen
Winkel (Dynamisch Perspectief), Afke
Huitema (Nieuwsbrief en website),
Joke Doorschodt (ledenadministratie)

Schenkingen en legaten Dankzij
de warme steun van veel mensen,
in de vorm van giften en legaten,
werkt de Biodynamische Vereniging
aan de ontwikkeling van de BD-
landbouw. De vereniging is een
Algemeen nut beogende instelling
(ANBI). Schenkingen en legaten
zijn vrijgesteld van schenkings- of
successierecht. Je gift is welkom op
NL77TRIO 0212 1887 71 t.n.v. Ver
voor BD-landbouw.

Wil je ons opnemen in je testament
of wil je meer informatie over
(periodiek)schenken? Bel of mail
dan met het bureau: 0850 609044,
bureau@bdvereniging.nl.

BD-beroepsontwikkeling Leden
die met collega's in gesprek willen
over de ontwikkeling van hun werk
kunnen contact opnemen met
Joke Bloksma, joke.bloksma@bdvereniging.nl.

BD-preparaten en materialen
daarvoor zijn te bestellen via
debeerschehoeve.nl. Hier bestel
je ook boeken, zaden en extra
exemplaren van Dynamisch
Perspectief.

Eind juni verschijnt het
volgende nummer van
Dynamisch Perspectief met
als thema 'KARAKTER'

colofon

© 2026 Vereniging voor Biologisch-
Dynamische Landbouw en Voeding

Dynamisch Perspectief,
het ledenblad van de Vereniging voor
Biologisch-Dynamische Landbouw en
Voeding verschijnt vier keer per jaar.
nr 2026-1 ISSN 1389-7438
© BD-Vereniging

Redactie | Ellen Winkel
(hoofdredacteur), Tineke van den Berg
(themaredacteur), Gineke de Graaf, Afke
Huitema, Monique Leon

Contact | redactie@bdvereniging.nl

Aan dit nummer werkten mee | Andries
Palmboom, Claudia Busson, Dirk Osinga,
Hedwig Brandsma, Jan Weijnsfeld, Jola
Meijer, Joke Wouters, Tom Saat, Tonny
Wijnen

Foto's | Andries Palmboom (p3b, 9, 26),
Afke Huitema (p3o, 29, 32), Dottenfel-
derhof (p4, 8), Gineke de Graaf (p6),
Mens en Tuin (p10), Kraaybeekerhof
(p12), Marcus Maechler (p13), Rijksmuse-
um (p15, 16), Goetheanum/Xue Li (p18,
34o), Shutterstock (p20), William Turner,
Monet, Grotten van Lascaux, van Gogh
(p3m, 22-25), Ellen Winkel (p28), Joke
Bloksma (30), Ineke Docx (p31), Imel de
Boeck (p35), Annelijn Steenbruggen (p36,
40), Boerderij Ruimzicht (p37)

Coverfoto | Kunstenaar Jos Bregman.
Hij gebruikt de taal van de kunst om
anders naar de landbouw te kijken.
Zie deakkeralschilderij.nl

Vormgeving | Gerda Peters, Fingerprint

Adverteren | Zie voor alle mogelijk-
heden bdvereniging.nl/adverteren

Biogarde®

VOLLE ROER

geroerd voor het afvullen, daardoor is
dit een mooie gladde yoghurt

VOLLE STAND

gerijpt in de beker, daardoor heeft
deze yoghurt een mooie stevige structuur

'LATEN WE MET ZIJN
ALLEN OM DE BOEREN
HEEN GAAN STAAN'

Daar zet de Biodynamische Vereniging
zich voor in. Voor een gezonde Aarde
en voor gezonde voeding. Steun je ons
werk met een extra gift?

bdvereniging.nl/draag-bij

BEREID MET DE ORIGINELE BIOGARDE® CULTUREN

Biogarde® vindt zijn oorsprong in de traditionele yoghurtculturen die al eeuwenlang in verschillende delen van de wereld worden gebruikt. Het fermentatieproces verschilt van reguliere yoghurt doordat het met meerdere bacteriestammen werd geënt, wat zorgt voor een zachte, frisse smaak en een iets dikkere textuur. Tijdens het fermentatieproces wordt melkzuur gevormd, waarvan het grootste deel bestaat uit rechtsdraaiend melkzuur. Rechtsdraaiend melkzuur komt van nature voor in onze darmen en kan het lichaam daarom efficiënter omzetten in energie. Daarnaast heeft Biogarde® ook een probiotische werking. Het bevat goede bacteriën die kunnen bijdragen aan een gezonde darmflora en spijsvertering.

UITNODIGING JAARDAG ZATERDAG 30 MEI

WELKOM bij de gezamenlijke Jaardag van BD-Vereniging en Aardpeer/BD Grondbeheer op 30 mei op Loverendale Ter Linde in Oostkapelle, dat dit jaar 100 jaar bestaat..

KOM OOK en maak kennis met deze levendige boerderij (zie ook pag 36). Het programma begint om 11.00 uur met een korte uitwisseling in de ALV. 's Middags maken we kennis met het bedrijf, de geschiedenis, de kunst, etc.

Meer informatie en aanmelden kan via bdvereniging.nl/jaardag of via 0850 609044

